

Zâhîde-Sûfiye Kadınların Tasavvuf Tarihindeki Yeri ve Önemi

Dr. Mevhibe ALTUNKAYA*
Bağımsız Araştırmacı, Türkiye

*Hacer, Meryem, Asiye, Helen, Hadice, Fatıma ve Aişe (r)'nin
hatırasına...*

Özet

Temel İslam Bilimlerinde kadın araştırmaları konusu, oldukça yenidir. İslâm'ın ilk döneminde aktif bir şekilde sahada olan kadınlar, sonraki yüzyıllarda geriye itilmişlerdir. Bunun hem erkeklere hem de kadınlara bakan iki yönü vardır. Tasavvuf tarihinde de kadınlar etkili bir konuma ve öneme sahiplerdi. Hadice, Aişe, Ümmü Seleme, Fatıma, Zeynep, Rabia gibi zâhîde sahabiyeye ve tabiiyye kadınlar mescid-i Nebevî'nin müdaviymişlerdir. Tezkirelerde makamından söz edilen başkaca birçok kadın âlime, fakihe, ârifeye sahiptir.

Ancak zühd döneminden sonra fakiheler ve zâhidelerden söz eden metinler giderek azalmaktadır. Bu dönemde sûfi müellif Sülemî gibi istisnalar dışında kadın âlime ve ârifelerden söz eden yazar neredeyse yoktur. Tezkireler, menakıbnâmeler dışında âlime/âriye kadınların söz ve kerametlerinden (üstünlüklerinden) bahseden başkaca eserler günümüze ulaşmamıştır. Gözler, kadınların varlığına adeta yumulmuş gibidir. Ciltler dolusu fıkıh, kelam, hadis, tefsir kitapları yazıp bir tek kadın müfessir veya kadın sûfiyeden bahsetmeyen eserler İslâm'ın zühd asrından sonraki dönemlere aittir. Halbuki İslam tarihinde gerilere gidildikçe kadınların daha aktif ve etkin olduklarını görmekteyiz. Örneğin Zünnûn-i Mısri, Şâm'da altı beyitte sûfilerin özelliğini sayan Fâtıma-i Nişâbüri'ye hayran kaldığını belirtmiştir. Sülemî yüzlerce kadın sûfiyenin biyografisini vermiştir. Muhammed el-Kelâbâzî, tasavvufa dair meşhur kitabını, yine bir kadın sûfiyenin sözleriyle sonlandırmıştır.

Sonraki dönemlerde durum değişmiştir. Örneğin Hücvârî, kadın âriflerden söz etmiş fakat isimlerini anmaktan kaçınmış, Hâce Abdullah-ı Ensârî de (ö. 481/1088) Sülemî'nin *Tabakât*'ını Farsça yazarken kitaptaki sûfiye kadınların biyografilerini zikretmemiştir. Daha sonraki yüzyıllarda bu eğilim yaygın bir hal almış ve kadın sûfilerin sözleri kitaplarda daha az yer almaya başlamıştır.

Filhakika kadına önem ve değer verilen ortamlarda yetişen müellifler, kadın âlim ve âriflere daha çok yer vermişlerdir. Bunlar da genellikle sûfi müellifler olmuştur. Örneğin *Zikrî'n-nisveti'l-müteabbidâti's-sûfiyyât* yazarı Sülemî böyledir. Molla Câmî de, sûfi kadınları görmezden gelmemiş, kitabının son bölümünü kadınlara ayırmıştır. Bâyezîd-i Bestâmî annesinin etkisiyle seyr u sülûka başlamış, Annesi kendi hizmet hakkını oğluna bağışlamış ve onu Rabbine vakfetmiştir. Böylece Horasan'ın sûfi kadınları Bâyezîd'in sohbetlerinde yetişmişlerdir. Ümm-i Ali, Emetullah Cebeli, Ziyade Tarziyye, Fatıma-i Nişâbüriye bunlardan bazılarıdır. Nitekim kendisi sultanu'l-ârifin olduğu halde Bayezîd'in müridi yaşlı bir kadın olmuştur.

Yine Nişabur'un tasavvuf şeyhleri, tekke ve hangâhlarını kadınlara açmışlardır. İbn Nüceyd, Hamdun-i Kassâr, Haddâd-ı Nişâbüri, Hirî ve Nasrâbâdî'nin sûfi kadınların da aralarında bulunduğu meclislerde sohbetleri olmuş, onlardan nakiller yapmışlardır. Horasan sûfi kadınlarının bir kısmı da baba, eş veya oğullarının isimleriyle anılmışlardır. Fahriyye, Fatıma, Ümm-i Abdullah, Aişe-i Mervezî, Ümm-i Hüseyin, Aişe-i Hirî, Ümm-i Ahmed, Aişe-i Nişâbüri ve Ümm-i Ali bunlardandı. Serire Şarkiyye, Azize Herevî, Emetü'l-Aziz, İmra Ferğaniye, Fatıma Hicafiyeye, Fatıma Berdiyye, Bahriyye gibi kendi adlarıyla anılan sûfiye kadınlar da vardı. Fatıma binti İmran, Abduse Damğânî, Amine Merciyeye ve Fatıma Hangehiyye kendilerini tasavvuf ve hangâh hizmetine vakfetmiş ârif kadınlardır. Fatıma-i Nişâbüri ve Vehtiyye Ümm-i Fadl gibi dönemin büyük sûfi kadınları, adanmış kadınlardır.

Sûfi kadınlar seyr u sülûku tercih ederken nispeten çevresel tabuların dışına çıkıp daha özgür olabiliyorlardı. Vehite Ümm-i Fadl gibi bazı sûfiye kadınların sohbet derslerine erkekler de gelebiliyordu. Tasavvufta kadınların manevi makamları, onlara cinsiyetlerinin verânda (ötesinde) bir değer atfetmekteydi. Böylece seyahat edebiliyor, erkek sûfilerin meclislerine katılıp onlarla görüş alışverişinde bulunabiliyor, onlara ders verebiliyorlardı. Azize Herevî sûfi toplantılara katılmak için Herât'tan Nişâbüri'ye yolculuk yapıyor, Vehite-i Ümm-i Fadl İbn Hafif ile görüşmek için Nişâbüri'den Şiraz'a gidebiliyor, Fatıma-i Nişâbüri, Mekke'ye ve Beytül-Makdis'e yolculuk yapabiliyor, Zünnûn gibi dönemin büyük sûfileri ile görüşüyor, onların sorularını cevaplandırıyor. Kırşiyeye Bağdâd'a gidiyor, ulemaya hadis rivayet ediyor, Ebû Hamid-i İsfraî'nin saygı ve ikramına mazhar oluyordu.

Yün örtü örtmek bu kadınlar arasında yaygındı. Sülemî, Emetü'l-Aziz'i anlatırken, “yüne bürünmüş bir kadın” der ve ondan, zamanının ahlaken en temiz olmadığını, bir kimsenin yüne bürünmeye layık olamayacağı sözünü nakleder. Nişâbûr'da sûfi kadın meclisleri vardı. Abdulğafir-i Farisî, Hamza-i Sehmî (ö. 472/1079) ve Hâkim-i Nişâbûrî gibi tarihçiler de Horasan âlim kadınlarından bahsetmişlerdir. Bütün bunlar, erken dönem ilim ve tasavvuf sahasında kadınların etkin olduklarını göstermektedir. *Tarih-i Cürcân* müellifi Buhârî dersleri veren 12, *es-Siyak li Tarih-i Nişâbûr* müellifi de 22 âlime sûfiye kadından söz etmiştir. Hemedan'dan Horasan'a 60'dan fazla sûfi kadın vardır.

Horasan zühd ekolünün kadınların varlığına daha çok alan açtığını, sonraki dönemlerde ise sınırlamalar getirildiğini söyleyebiliriz. O bakımdan İslâm'ın 3-4. yüzyıllarında sûfi kadınların Horasan'daki varlığı kadın araştırmaları ve tasavvuf araştırmaları bakımından oldukça önemlidir. Bu çalışmada kadınların neden zamanla bilim ve siyaset alanlarından uzaklaştıkları sorgulanacaktır. Konunun ehemmiyeti ve alana ilişkin çalışmaların azlığı dikkate alınır, bu makale tasavvuf ve kadın araştırmaları için bir yenilik olacaktır.

Anahtar Kelimeler: İrfan, Zühd, Kadın, Tarih, Medine, Horasan

Zâhîde-Sûfiye Kadınların Tasavvuf Tarihindeki Yeri ve Önemi

Abstract

The subject of women's studies is a fairly new and untouched field. Women, who were quite active in the field in the first period of Islam, were gradually pushed back from the scientific and political fields with the influence of a male-dominated understanding of fiqh in the following centuries. Based on the data at hand, it can be determined that women had a very bright place and importance in the history of Sufism in the ascetic period of Islam. There are the names and biographies of many women whose names and positions are mentioned in biographies such as Hadice, Aisha, Umm Saleme, Fatima and Zeynep, the women of the Companions, and Rabia-i Adeviyya, whose names are legendary in Islamic history.

However, after the period of asceticism, the texts that talk about women jurists, women scientists and women ascetics are gradually decreasing. In this period, there are almost no writers who talk about women scholars and sages, except for sufi authors such as Sülemî. Apart from the works, biographies and menakibnames that talk about the words of scholars and wise women and their miracles (superiorities), it is almost as if eyes have been turned away from the existence of women. The works that write volumes of fiqh, kalam, hadith and tafsir books and do not mention a single female commentator or sufi usually belong to the periods after the first centuries of Islam. As we go back in the history of Islam, we see that women are more active, more prominent and active. Sülemî gave biographies of hundreds of female sufis, and Kelâbâzî concluded his book with the language of a woman sufi. Zünnûn-i Mısrî stated that he admired Fatima-i Nişâbûrî, whom he saw in Damascus, while listing the characteristics of Sufis in six couplets.

Hücvîrî avoided mentioning the names of women, and while Hâce Abdullah-ı Ensârî (d. 481/1088) was writing Sülemî's *Tabakat* in Persian, he did not mention the biographies of the Sufi women in the book. In the following centuries, this tendency became more and more widespread and the words and miracles of female sufis took less and less place in the books. Authors, who grew up in environments where women were respected and complimented, included women scholars and scholars in their works. These were generally Sufi authors. For example, the author of *Zikrû'n-nisveti'l-müteabbidati's-sûfiyyat* is such a personality. Molla Jami did not ignore the sufi women, and devoted the last part of his book to them. Bâyezîd-i Bestâmî started watching sulûk under the influence of his mother, his mother bestowed her right of service to her son and dedicated him to her Lord. Thus, the Sufi women of Khorasan were also trained in Bayezid's conversations. Umm-i Ali, Emetullah Cebelî, Ziyade Tarziyya, Fatima-i Nişâbûrîye are some of them. Bayezid's murshid was an old woman, although he was the sultanu'l-arif.

The mystic sheikhs of Nishapur had opened their lodges and khanates to women. Ibn Nüceyd, Hamdun-i Kassâr, Haddâd-ı Nişâbûrî, Hîrî and Nasrâbâdî had conversation meetings with sufi women and made some quotations from them. Some of the Sufi women of this period in Khorasan were also called by the names of their father, husband or sons. Fahriyya, Fatima, Umm-i Abdullah, Aishe-i Mervezî, Umm-i Huseyin, Aise-i Hiri, Umm-i Ahmed, Aisha-i Nişâbûrî and Umm-i Ali were among them. There were also Sufi women who were called by their names, such as Serire Şarkiyye, Azize Herevî, Emetü'l-Aziz, İmra Ferganiye, Fatima Hicafiye, Fatima Berdiyye and Bahriye. Fatimi bint Imran, Abduse Damghani, Amine Merciiyye and Fatima Hangehiyye devoted

themselves to Sufism and hangah service. The greatest Sufi women of the period, such as Fatima-i Nişâbü'rî and Vehitiyye Ümm-i Fadl, were dedicated foundation women from here.

While Sufi women preferred the course of sülûk, they were relatively free to go beyond environmental taboos. Some Sufi women, such as Vehite Ümm-i Fadl, could also attend the conversation classes of men. In Sufism, the spiritual authorities of women attributed a value to them in contrast to their gender. Thus, they could travel, attend the assemblies of male Sufis, exchange views with them, and teach them. Azize Herevi travels from Herat to Nishapur to attend Sufi meetings, she can go to Shiraz from Nishapur to meet with Vehite-i Umm-i Fadl Ibn Light, Fatima-i Nishaburi goes to Mecca and Beytul-Makdis. He was able to travel to Istanbul, meeting with the great Sufis of the time, such as Zünnûn, and answering their questions. Kırşiyiye went to Baghdad, narrated hadiths to the scholars, and was honored by Abu Hamid-i İsferei.

It was common among these women to wear a woolen veil. While describing Emetü'l-Aziz, Sülemini says "a woman clad in wool" and conveys from her the statement that a person cannot be worthy of dressing in wool unless he is the purest morally of his time. There were Sufi women's assemblies in Nishapur. Historians such as Abdulğafir-i Farisi, Hamza-i Sahnî (d. 472/1079) and Hâkim-i Nişâbü'rî also mentioned Khorasan scholar women. All these show that women were active in the field of early science and mysticism. The author of History-i Cürçân told 12 scholars who gave Bukhari lessons, and the author of History-i Nishapur from es-Siyak told 22 scholars about sufi women. There are more than 60 Sufi women from Hamadan to Khorasan.

We can say that the Khorasan school of asceticism opened up more space for the existence of women, and restrictions were imposed in the following periods. In this regard, the 3-4th chapter of Islam. The presence of Sufi women in Khorasan in the 19th century is very important in terms of women's studies and Sufi studies. In this study, it will be questioned why women have moved away from the fields of science and politics over time. Considering the importance of the subject and the scarcity of studies in the field, this article will be a novelty for Sufism and women's studies.

Keywords: Erfân, Zuhd, Women, History, Madina, Khorasan

1. Giriş

İslâm'da kadının kimliği ve hakları, son yıllarda İslam araştırmacılarının daha çok ilgisini çekmektedir. Bu konuda Batı'nın genel kanaati, müslüman kadınların haksızlığa uğradığı ve ilmî-kültürel rollerinin bulunmadığı yönündedir. Bu kanaat, onların bilgisizliklerinin ürünüdür. Çünkü Kur'ân'da kadın hakları ile ilgili araştırmalar, kadın-erkek eşitliği konusunda İslâm'ın diğer dinlere oranla daha ileride olduğunu göstermektedir.¹

İnsanlık tarihinde, oldukça uzun bir erkek egemen dönem yaşanmıştır. Bu dönemde kelâm da kalem de erkeklerin elinde olmuştur. Ancak Nebvî öğretilerin (İbrahimî, Musevî, İsevî ve Muhammedî) ilk asrında bu durum düzeltilmiş, insan hak ve hürriyetleri yeniden düzenlenmiştir. İslâm'ın ilk yüzyıldan sonra, yeniden kadını toplumsal alandan uzaklaştıran uygulamalar da olmuştur.²

İslâmî ilimlerden irfân ve tasavvuf, toplumsal hayatın içinde ortaya çıkan ve gelişen bir bilgi, bilinç ve disiplindir. Kadın-erkek, fakir-zengin farklı sosyal kesimler arasında hızla yayılma istidadına sahiptir. Tasavvuf, İslâm düşünce merkezleri Medine-Kûfe-Basra ve Horasan ekolleriyle İslâm'ın küreselleşmesini deruhte etmiş bir disiplin olduğu halde günümüzde kadınların önplanda görülmediği, tekke çalışmalarında ve sahada bulunmadığı söylenebilir.

Tasavvuf, kadınları sınırlamadığı ve kadınlar tarafından her zaman ilgi duyulan bir alan olduğu halde neden kadınların aktif bir şekilde sahada olmadıkları hususu, araştırılması gereken bir konudur. Filhakika insanlar özbilinç kaybına uğradıkları bir dönemi yaşamaktadır. İnsanın aradığı hakikati bulmak için din ile uyumlu en önemli parapsikolojik yönelim ve tecrübe

¹ Ömer Faruk Harman, "Kadın", *İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayını, İstanbul 2001, 82; Mehmet Paçacı, *Çağdaşçı "Kur'ân'da Kadın" Yorumunun Eleştirisi*, <http://www.tefsir.gen.tr/img/KTA02-mehmet-pacaci.pdf>; Mehmet Okuyan, *Kadına Yönelik Şiddete Kur'ân'ın Bakışı*, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/188512>; Barbara F. Stowasser, *Women in the Qur'an, Traditions and Interpretation*, New York, Oxford 1994, 13.

² Bk. Guity Nashat, "Women in pre-Islamic and early Islam Iran", *Women in Iran from the Rise of Islam to 1800*, ed., Guity Nashat, Lois Beck, University of Illinois 2003, 37.

tasavvuf olsa gerektir. Tasavvuf, diğer toplumsal hareketlerden farklı bir seyir takip eder. Bölge, cinsiyet, sosyal statü, renk, ırk, dil, mezhep gibi hiçbir ayrımcı yaklaşımı kabul etmez. Kadınları sınırlamadığı gibi bütün faaliyet alanlarında kadınların aktif katılımını teşvik eder. Toplumsal değişim ve zühd devriminde, kadının erkekten daha etkin olduğunu ikrar eder. Kadınlar da tarihte aktif biçimde bu alana dahil olmuşlar ve tasavvuf/tekke hareketlerinde önemli roller üstlenmişlerdir. Ders halkalarının yürütülmesinden tekkenin iâşe ve ibatesine kadar birçok alanda söz sahibi olmuşlardır.

Kadınların tasavvuftaki rolü, sadece irfânî eğilimleri şeklinde değildi. Tekke hareketlerinde kadın, sûfi erkeklerle beraber ama onlardan farklı biçimde yer alırdı. Onlar da görüşlerini ya muhalefet ederek veya muvafakat ederek gösteriyorlardı. Bu çalışmada sûfi kadınları anlatırken ve onlardan sadır olan kerametleri naklederken, kadının tasavvuftaki yerini açıklamayı amaçlıyoruz.

Bugün tasavvuf araştırmalarında kadınları konu alan veya bizzat kadınların gerçekleştirdiği araştırmalar yetersizdir. Bu araştırma bir boşluğu doldurmaya yönelik bir katkı sunacaktır. Kadınların tasavvuf tarihinin ilk dönemlerinde aktif olduklarını, bugün aktif değillerse sebebinin zühd ahlakından uzaklaşmak olabileceğini irdeleyecektir.

İslâm'ın ilk yüzyılından sonraki dönemlerde kadınların sahadan çekildiklerini müşahade etmekteyiz. Kadınların rollerindeki düşüş, sadece kadınların tutumlarıyla açıklanamaz. Öyleyse kadınları sûfi sahalardan çeken bir akımdan söz edilebilir. Burada tasavvufta kadınların rolü, tasavvuf ve tekkeler hakkında ne düşündükleri sorusu ele alınacaktır.

İslâm biliminin oluşumunda, kadınların sayısı erkeklere oranla az olmakla beraber varlıkları azımsanamayacak ölçüdedir. Bu kadınların isim ve biyografilerinin kaydı erkekler tarafından yapılmıştır. Erkeklerse genelde kadınlardan bahsetmemişlerdir. Kadınlara dair bilgiler, sûfi metinlerinde yer almıştır. Bu eserlerde kadınların varlığı, rolü ve saygınlığı belirtilmiştir.

Ebu Abdurrahman-ı Sülemî (ö. 416/)'nin *Zikru'n-nisveti'l-müte'abbidâti's-sûfiyyât* adlı kitabı sadece kadınların biyografilerine yer vermektedir. Kitapta, Medine'den Horasan'a 80 sûfiye kadının sözleri aktarılmıştır. Sülemî'nin bu kitabı kayıp kitaplardan zannediliyordu. 1991'de Mahmud Muhammed et-Tenâhî tarafından, Riyad Üniversitesi kütüphanesinde Sülemî'ye ait bazı yazma eserler arasında bulunmuştur. Kitabı 1993 yılında S.Arabistan değil, Riyad Üniversitesi de değil Kahire'de bir yayınevi basmıştır.³

Abdurrahman-ı Câmî de *Fî zikri'n-nisâ'i'l-ârifât* kitabında bu kadınları zikredip *Nefehâtu'l-üns*'ün son bölümüne eklemiştir.⁴ *Zikru'n-nisveti'l-müte'abbidâti's-sûfiyye* kitabında Sülemî'ye göre, İslâm'ın ilk iki asrında Kûfe-Basra bölgesinde bir çok zâhid ve sûfi kadın vardır. Hicri 3. ve 4. Yüzyılda Horasan, kadın sûfilerin merkezi olmuştur. Bu kadınlar kendi ruhânî tecrübelerine dayanarak sözler söylemiş, sıdk ve fütüvvet öğretmişlerdir.

İslâm'ın ilk dört yüzyılında Sülemî'nin isimlerini zikrettiği sûfi kadınlar 80, diğer kitabı *Tabakâtu's-sûfiyye*'de zikrettiği erkek sûfiler ise 103 tanedir. Hicri 4. yüzyılda sûfi kadınlara özgü bir kitabın yazılması, kadınların etkin olduklarını gösterir. İbn Cevzî (ö. 597/1201) de *Sıfatu's-safve*'de âlim/sûfi kadınların isimlerini vermiştir.

Ayrıca sûfi metinlerinde adı bilinmeyen kadınlar da vardır. Sûfi müellifler seyahatleri sırasında, sûfilere rehberlik bu kadınlarla görüşmüşlerdir. Nil nehri sahillerinde, çöllerde, Kabe'de ve Horasan çöllerinde rastladıkları için isimlerini değil, sözlerini aktarmışlardır. *Sıfatu's-safve*'de 240 kadın zâhideden yarısı böyledir. Zünnûn-i Mısırî (ö. 245/859) tasavvufun en kapsamlı tanımını bu sûfi kadınların dilinden nakletmiştir.⁵

Hallâc'ın (ö. 309/922) müridlerinden bir sûfiye kadın, neden yüzünün yarısını açtığını soran birine verdiği cevapta: “Sen bana bir adam/erkek göster de yüzümü tam örteyim. Bağdat'ta bir yarım adam var o da Hüseyin-i Hallâc'dır. O olmasaydı yüzümün bu yarısını da örtmezdim”

³ Bk. Mukaddime. R.E. Cornell, *Early Sûfi Women*, Louisville, KY, 1999, 22.

⁴ Abdurrahman-ı Câmî, *Nefehâtu'l-üns*, 615.

⁵ Câmî, *Nefehâtu'l-üns*, 624.

demıştır.⁶ Şeyh Abdullah-ı Hafîf'in (ö. 371/982) annesi Ümm-i Muhammed, Hicrî 4. Yüzyılda Şiraz'da Şeyh Kebîr Hangâhî'nda irşad yapmaktadır. Ebu'l-Hayr da (ö. 440/1049) Bibi adında Mervli bir sûfiyeden nakiller yapmıştır.⁷ Tasavvuf tarihi bu ve benzer kadınların sözleriyle doludur.

2. Tasavvuf

Tasavvuf İslâm'ın arınma, duruluk ve içsel devrimi gerçekleştirerek malik ve memluk olmama⁸ bilinci olarak tanımlanır. Bu düşünce sahabe asrında zühd ve ibadet esasına dayalıydı. Sonraları kavramsal çerçeve gelişerek aşk, muhabbet-i ilahi, keşf, şühûd, ahvâl ve makamât gibi kavramları da içine aldı. Ekol; düşünce, edebiyat, sanat, ahlâk ve eğitim gibi kavramlarla içiçe gelişerek kurumsallaştı ve insan-Allah ilişkisine özel bir derinlik kazandırdı.

Son iki yüzyılda tasavvufun öğretilerini Hint, İran, Yunan ve Yahudi, Hıristiyan geleneklerine bağlamak istedilerse de bu görüş tutmamıştır. Tasavvufu İslam dışı görmek, marjinal bir teopolitik Suudî resmi din anlayışı olmaktan öteye geçmemiştir. Tasavvufun kaynağının İslâm olduğu hususunda bir tereddüt sözkonusu değildir.⁹ “Onlar Nebî hatırasının, nebevî idealin insanlarıydı ve hiçbir mezhep ve mesleğe meyilli değillerdi.”¹⁰ Bu düşünce, tasavvuf adıyla büyük bir sistematik öğretiye dönüştü.

İlk yüzyılda başlayan zühd öğretisi ve Medine zühd ekolü, Kûfe'de sûfi devrime, Basra'da havf mektebine ve Horasan'da bilim ve sanata dönüştü. Müslümanlar arasında zühd hareketine dönüşen tasavvuf; servet ve lüks düşkünlüğüne kapılıp Kur'ân ve şeriatın hükümlerinden uzaklaşan bazı müslümanlara bir tepkiydi.¹¹ Allah'a bağlılığın yolu, Allah korkusu, çokça namaz, oruç ve riyazetten geçiyordu. Allah korkusundan Hasan-ı Basrî (ö. 110/728) secdede öyle ağlıyordu ki gözaşları oluktan akıp yola damlıyordu. Hiç kimse onu gülerken görmemişti.¹² Takva ve cehennem korkusu öyle bir yere varmıştı ki çokça ağlamak, ibadetlerden sayılmaya başlamıştı. Sûfiler Kalbin katılaşmasını ve ölümünü dünyanın sonu olarak görüyorlardı.¹³

Sadece İslâm'da değil bütün inanç sistemlerinde bir tür irfân vardır. Dinlerin irfâni boyutu, insanın varlığın başlangıcı ile kurduğu doğrudan ilişkiye dayanır. Bu ilişki hakikatte, şeriatın sınırlamalarından, bağlardan ve onu Rabbinden alıkoyan şeylerden kurtaran bir sığınaktır.¹⁴ Tasavvuf, hiçbir zaman şer'î ölçüler ile bağını kesmedi. Zühd ve ibadet, kendini marifet, hâl, keşif ve şühûd kavramlarında gösterdi. Hicri üçüncü yüzyılın son çeyreğinde Hallâc bu düşünceyi “ene'l-hak” retoriğiyle coşku ve korkusuzluğun zirvesine çıkardı. Böylece tasavvuf, zühd yolunu sürdürdü. İlk dönemden itibaren kadınların toplumdaki varlığı ve etkinliği büyük sûfilerin öğretilerinde yer aldı.

3. Kadın ve Tasavvuf

Sûfi metinlerine bakıp tasavvufun erkek merkezli bir düşünce olduğu zannedilmemelidir. Binlerce erkek sûfi arasında binlerce kadın sûfilerin olduğu bilinmektedir. Tezkirelerde genellikle kadınlara dair bir bölüm ayrılmamıştır. Ancak bu onların etkin olmadığı anlamına

⁶ Necmeddin-i (Dâye) Râzî, *Mermûzât-ı esedî der mermûzât-ı Davudî*, tas. M.Rıza Şefîî Kodkenî, Tahran 1352, 33-34.

⁷ Abdürrahman-ı Câmî, *Nefehâtu 'l-üns*, 629.

⁸ Abdülkerim el-Kuşeyrî, *er-Risâle*, 148.

⁹ Reynold Nicolson, *İslâm Tasavvufu ve Allah-İnsan İlişkisi*, çev. M.Rıza Şefîî Kodkenî, Tahran 1374, 27.

¹⁰ Tahir b. Mutahhar-ı Makdisî, *Aferineş ve Tarih*, çev. M.Rıza Şefîî Kodkenî, Tahran 1374, 4-6. Ciltler, 831.

¹¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, Mektebetu Nahdati Mısır, Tah. A. Abdulvahid Vafî, 3/1063.

¹² Feridüddin-i Attâr, *Tezkiretü 'l-evliyâ*, 1. Bölüm, 39.

¹³ Attâr, *Tezkire*, 40.

¹⁴ Abdülhüseyn Zerrinkûb, *Erzi-i miras-ı sûfiyye*, 30.

gelmemektedir. Tasavvufun cinsiyet, isim ve renk gibi sınırları aşarak takvâ, tezkiye ve bilinç ile uğraştığı bir gerçektir.

Kadın seyr u sülûk aşamalarında cinsiyetinden fariğ olmalıdır. Doğasının en büyük parçası olan kadınlığını öne çıkarmamalıdır. Attâr'ın deyimiyle “Burada benimle senin, kadın ile erkeğin lafı mı olur? Fakat Attâr, tezkiresinde bir tek kadının ismini anmaktadır. Rabia'dan söz ettiği bölümün başında ise “لا ينظر إلى صوركم و لكن ينظر إلى نيتكم”/Allah suretlerinize değil niyetlerinize bakar” hadisine dayanarak, “önemli olan şekil değil niyet” der. Rabbinin yolunda olan bir kadın artık kadın değildir. O artık erkekler arasında vasfedilir”.¹⁵ Câmî de *Nefehâtü'l-üns*'ün sonunda sûfî kadınlara ayırdığı bölümün başında “Erkeklerin mertebelerine ulaşan kadınlar hakkında” başlığını kullanır. Sûfî erkeklere göre bir kadın Hakk'ı marifet yoluna girmeyi seçerse ricâl safında yer alır.

Tasavvuf öğretisine göre, sâlik seçtiği yolda cinsiyet, renk, nâm ve nişandan âzâd olur. Rabia'ya manevî tecrübelerinde “tacu'r-ricâl” makamına eriştiği zamana kadar Rabia diyorlardı Bu makama eriştiğinde artık o bir kadın değildi.¹⁶ Attâr, “Kim kadın elbisesi içinde bir adamı görmek isterse Fatıma'ya (Ümm-i Ali) baksın” demiştir.¹⁷ Bâyezîd-i Bestâmî ve Ebu Hafsa-ı Nişâbü'rî Ümm-i Ali ile, Zünnûn da Fatime-i Nişâbü'rî ile görüşükten sonra kadının şahsiyeti ile ilgili anlayışları değişmiştir. Zünnûn, tezkirelerde ve sûfî metinlerinde kadınların sözlerini nakledenlerin en büyüğüdür. Bâyezîd-i Bestâmî'nin hayatı da bu açıdan kayda değerdir.

4. İlk Dönem: Zâhid-Sûfî Kadınlar

İslâm'ın ilk yüzyılında, Hasan-ı Basrî ve Süfyân-ı Sevrî'nin çağdaşı kadınlarla karşılaşırız. Bunlar Allah'a yakın olabilmek için ağır bir zühd hayatına yönelmişlerdir. Bu kadınlar Kur'ân tefsiri ve hadis rivayeti yapmışlar ve ibadet ile riyazete büyük önem vermişlerdir. Mu'âze Adeviyye, Şebeke Basriyye ve Hafsa Sîrîn bu kadınlardandır.

Muâze Adeviyye Hasan-ı Basrî'nin kendisinden hadis dinlediği bir kadın sûfiyedir. Muâze'nin yöntemi ibadet, bükâ ve uykusuzluktur. Sülemî bu kadının arkadaşlarından **Enise binti Amr** ve öğrencilerinden **Ümm-i Esved-i Adeviyye**'yi zikreder.¹⁸ **Şebeke Basriyye**, Basra'nın zühd ve vera' ehli bir kadın şahsiyetidir. Evinde öğrenci ve müridlerine riyazet, muamele ve mücadele yöntemlerini öğretirdi. Riyazet ve nefis tezkiyesi, ona göre ibadetlerin temeliydi. “İnsan, nefisini arındırırsa ibadette huzur bulur”, diyordu.¹⁹ **Hafsa Sîrîn** ise kerâmetler sahibi bir kadındı. Kıraat ve Kur'ân tefsirinde üstün bir makamı vardı. Kardeşi Muhammed b. Sîrîn (ö. 110/729) Kıraat ilminde zor bir soru ile karşılaşınca, Hafsa'ya havale ederdi. Nakledildiğine göre Hişâm b. Hassan: “Hasan-ı Basrî de İbn Sîrîn de Hafsa'dan daha bilgili değildi” demiştir.²⁰ **Muâze Adeviyye**'nin sohbet arkadaşı **Afire Âbide** de Allah'ı hakkıyla tanıyamamayı fiziksel körlükten daha kötü görürdü.²¹ Ümm-i Hassân ve kızı, Süfyân-ı Sevrî'nin pirdaşları ve zâhid sûfî kadınlarından. Ümm-i Hassân'ın kızı mihrapta namaz kılariken münacaat ediyor; “Ya Rabbi! Herkes sevdiği ile başbaşa kalıyor. Benim de sevdiğim sensin, ben de seninle başbaşayım” diyordu. **Ümm-i Hassan**'a göre, insanın kalbi bütün himmetini bir tek Allah yoluna hasretmedikçe arınamaz. Süfyân-ı Sevrî onu övgüyle anmış, “Ümm-i Hassan'ın sözlerini dinledikten sonra kendimi küçük hissettim” demiştir. Bu dönemin diğer zâhid âlim kadınlarından biri de Şakik-i Belhî (ö. 195/810)'nin musahibi olan **Bahriyye**'dir. Bahriyye müctehid bir kadındı ve zikir meclisleri vardı.²²

¹⁵ Attâr, *Tezkiretü'l-evliyâ*, 62-65.

¹⁶ Attâr, *Tezkire*, 87.

¹⁷ Attâr, *Tezkire*, 258.

¹⁸ İbnü'l-Cevzî, *Sıfatu's-safve*, 13-15.

¹⁹ Sülemî, *Zikru'n-nisve*, 36.

²⁰ İbnü'l-Cevzî, *Sıfatu's-safve*, 16.

²¹ Sülemî, *Zikru'n-nisve*, 51.

²² Ebu Abdurrahman es-Sülemî, *Zikru'n-nisveti'l-müteabbidâti's-süfiyyât*, 66.

Zühd dönemi kadınları müteabbid, vaiz, ravi-yi hadis idiler. Örneğin **Ubeyde binti Ebi Kilab** müçtehit ve iyi bir vaizdi. Hiçbir şey Allah'a yakınlık ve O'nunla mülakattan daha değerli değildir, derdi. Basra'da ondan daha üstün bir kimse yoktu. Abdullah b. Reşid es-Sa'dî, erkek-kadın birçok ibadet ehli gördüm ama Ubeyde'den daha zeki kimseyi görmedim” demişti.²³

Rabia önceki zâhidlerin izinde mehafetullahtan muhabbetullahı konuşan sûfilerin öncüsüydü. Rabia'dan önce İranlı **Şi'vâne** de zâhidlerin Kur'ân dinlemek için meclisine akın ettiği zâhid ve müçtehid bir kadındı. Allah korkusu onu çokça ağlatırdı.²⁴ Rabia'nın hayat hikayesi gibi Şi'vâne'nin biyografisi de efsaneleşmiştir. Sülemî onun sesine ve bestelerine değinmektedir. O, bu sesini vaazlarında kullanıyordu.²⁵

Muhabbet-i ilahi, Rabia-i Adeviyye ile birlikte tasavvuf düşüncesinde geniş bir şekilde yer almış ve Rabia bunda etkili olmuştur. Abdurrahman Bedevî, Rabia'dan önce hiç kimsenin ilahi sevgi ve muhabbetten söz etmediğini belirtir. Ona göre Rabia, muhabbeti tam manasıyla tasavvufa ekleyen ilk kişidir.²⁶ Elbette Rabia'dan önceki sûfilerin muhabbete dair tecrübeleri, salt lafzi tabirler değildir. Fakat Rabia bu kavramın yayılmasında büyük etkiye sahiptir.

Rabia'dan öncekilerin zühd ve Allah korkusu üzerine kurulu öğretileri Şi'vâne ile sonraları Şakik-i Belhî ve Marûf-i Kerhî (ö. 201/816) gibi sûfilerin ilahi muhabbete dair sözleri de zühdden tasavvufa geçiş sürecinde etkili olmuştur. Şi'vâne Kabe'yi tavaf sırasında feryad edip “Allah'ım! Ben senin muhabbetine susamışım, susuzluğum dinmiyor!” diyerek muhabbeti devasız bir dert olarak görmüş ve “Her derdin dağlarda yetişen bir ilacı vardır ama ilahi muhabbetin devası yoktur” demiştir.²⁷ Böylece donuk bir Allah korkusundan, acıyla yoğrulan aşk ve muhabbet üzerine kurulu bir alana geçiş yapan sûfiler silsilesinin öncüsü olmuştur.²⁸

5. İkinci Dönem: Sûfî Kadınlar

Rabia-i Adeviyye'nin yaşamına dair eldeki bilgiler, efsanevi bir hâl almıştır. Rabia'nın sözlerinin çoğu sonraki birkaç yüzyılda sadırdan sadra nakledilmiş ve Attâr bunları kendi şiirsel üslubu ile nesre aktarıp *Tezkiretü'l-evliya*'da bir araya getirmiştir. Sülemî'nin tezkiresinde Rabia'nın sözleri mevcuttur. Süfyân-ı Sevrî ve Salih Mer'i, Rabia'nın çağdaşlarıdır ve Sülemî Rabiâ'nın sözlerini Süfyân-ı Sevrî'ye dayandırarak nakletmektedir.²⁹

Rabia'nın Kabe'ye değil, Kabe'nin Rabbine yönelişi Horasan sûfilerine has bir tavır sayılmıştır. Tasavvuf tarihi boyunca Rabia'nın muhabbet-i ilahiye dair şiirleri ve sözleri sûfilerin birçoğu tarafından yorumlandı. Onun bilinen şiirlerinden biri üzerinde iki tür muhabbetten söz edilmiştir. Ebubekir Kelâbâzî, Ebû Talib-i Mekkî, Ebu Hâmid-i Gazâlî buna şerh ve yorum yazmışlardır.³⁰ Onun hakkında en ayrıntılı bilgiler Attârın *Tezkiretü'l-evliyâ*'da verdiği bilgilerdir.

Attâr, efsanevî bir râvi olarak dört yüz yıl boyunca sûfilerin bu zâhid kadını örnek aldıklarını aktarır. Buna göre Rabia, zâhid bir kadındır, hüzün, takva ve duaya olan inancı tamdır. İlahi muhabbete dair derinliği, onu ârifâne coşkunun öncüsü yapmıştır. Rabia-i Adeviyye'nin yaşamına ve sözlerine dair haberler ile Ahmed b. Ebi'l-Havârî'nin eşi olan Rabia-i Şâmî (ö. 235)'nin haberleri zaman zaman birbirine karışmıştır.³¹ Attâr'ın eserlerinde Rabia, insanın manevi tecrübelerinde zühd kalıbını dar gören bir ârifdir. O nedenle Rabia'yı; Hallâc, Harakânî,

²³ İbnü'l-Cevzî, *Sıfatu's-safve*, 22-23.

²⁴ Makdîsi, 850.

²⁵ Sülemî, *Zikru'n-nisve*, 44.

²⁶ Abdurrahman Bedevî, *Şehid-i Aşk-ı ilahi: Rabia-i Adeviyye*, çev. M.Tahrirçi, Tahran 1367, 57.

²⁷ İbnü'l-Cevzî, *Sıfatu's-safve*, 39.

²⁸ Zerrinkub, *Erziş-i miras-ı sufîyye*, 51.

²⁹ Sülemî, *Zikru'n-nisveti'l-müte'abbidâti's-sûfîyyât*, 27-31.

³⁰ Taki Purnamdariyan, *Didar-ı ba Simurg*, 31-33.

³¹ bk. Bedevî, 59-62.

Aynu'l-Kudat Hemedânî ve Ahmed-i Gazâlî gibi sûfiler silsilesinin öncüsü görmek mümkündür.

Tasavvufun ilk döneminde Basra ve Şam, zâhid kadınların merkeziydi. Rabia'dan sonra coşkun tasavvufun beşiği Horasan oldu. Horasan ve daha çok Nişâbur kadınları bu alana giriş yaptılar. Horasan, üçüncü yüzyıldan itibaren İslâm medeniyet merkezi haline geldi.³² Bu dönemde Horasan, **Cuybârî-i Ârâm** gibi müctehid, muhaddis, âlim kadınları daima görmüştür. Fakat Sülemî, tezkiresinde bu dönemin sûfi-ârif kadınlarından aktarımlar yapmakta, onların manevi tecrübelerini açıklamakta ve onları meşhur çağdaş sûfileri arasına almaktadır. Onlar arasında Horasan sûfi kadınları önemli bir yer tutmaktadır.

Anize Bağdâdî, Fatma Dimeşkiyye, Abede ve Âmine, Fatma Ümmü'l-Yemen, Fatma-i Cüveyriyye, Ümm-i Harun-i Dimeşkî, Rabia binti İsmail gibi o asrın sûfi kadınların sayıları az değildir. Zühd döneminde, zâhid-sûfi kadınların merkezi Basra ve Şam, yerini Horasan'a bıraktılar ve dönemin İslâm topraklarında tasavvufun atan kalbi oldular. Sülemî, fütüvvet topluluğu içinde yer alan bu asrın ahvâl, himmet ve kerâmet sahibi sûfi kadınları arasında, otuzdan fazlasının ismini tezkiresinde kaydetmiştir.

Sûfi kadınların söz ve öğretileri Melâmetiyye ve Fütüvvet ekolünden izler taşır. Melâmet ve fütüvvet ise, ortak ihlâs prensibine dayanır. Horasan'da fütüvvet öğretileri Melâmetiyye ile içiçe geçmiş ve fütüvvet, tasavvuf ilminin prensiplerinden biri haline gelmiştir.³³ Rabia'dan sonra Horasan sûfi kadınları da ihlâs, kerâmet, himmet ve fütüvvet ilkelerini öğretmiştir.

Bu asrın bir diğer önemli ismi Horasan'ın büyük âriflerinden **Fatma-i Nişâbûriyye** (ö. 223/837)'dir. Kur'ân âyetlerine getirdiği yorumlar, zamanın sûfilerinde hayranlık uyandırmıştır. Sülemî'nin deyişiyle: “لم يكن في زمانها في النساء مثلها”/Dönemin kadınları arasında eşsizdi”. Bestâmî onun hakkında: “Ömrümde bir tek kadın erkek gördüm. O da Fatma Nişâbûri idi. Onun bilmediği bir makam yoktu. Zünnûn-i Mısri Kudüs'te onunla görüşmüş ve ondan bir nasihatte bulunmasını istemiştir. O da nefisle mücahedeyi, söz ve eylemlerde doğruluğu öğütlemiştir. Nişâburlu Fâtıma'nın ilmî derinliği ve zekâsı öyle idi ki Bâyezîd ve Zünnûn, ondan övgüyle söz etmişlerdir. Zünnûn onu sûfi topluluğunun en büyüğü, velâyet sahibi ve kendisinin üstadı olarak vasfetmiştir. Onun Kur'ân yorumları hayret verici idi. “Allah'ın onunla olduğu kişi dilini doğruluktan başka açmaz. Allah onu hayâ ve ihlâs ile ilzam eder” diyordu.³⁴

Bu asrın sûfi kadınlardan biri de **Ümm-i Ali**'dir. Belh emirinin kızıydı. Ahmed-i Hadreyye ile evlendikten sonra bütün varlığını sûfi harekete harcamıştı. Bâyezîd-i Bestâmî ile görüşürken nikabını (yüz örtüsü) kaldırıp konuşur, kocasına: Sen, tabiatımın mahremisin Bâyezîd ise tarikatımın mahremidir. Ben sana nefsimle bağlıyım, Bâyezîd'e ise Allah ile bağlıyım” derdi.³⁵ Bâyezîd-i Bestâmî, kendi dönemindeki sûfileri eleştirirken Ümm-i Ali'yi ise fütüvvette sûfilerin öncüsü görüyordu. “Kim tasavvufu yaşamak isterse Ahmed-i Hadreveyh'in eşi Ümm-i Ali gibi himmet (gayret) etsin ve onun hâline bürünsün” diyordu. Ahmed-i Hadreveyh Bâyezîd'den bir nasihat istediğinde ise: “Fütüvveti kendi hanımından öğren” diyordu. Hamdûn-i Kassâr (ö. 271/884)'ın hanımı **Fatma da**, Melâmetiyye'nin öncü kadınlardanı. O, kalbin inşasını zühdde, kalbin ölümünü ise halktan beklenti içinde olmakta görürdü. “Kendini tanıyan kimse kulluktan başka bir şeye tevessül etmez. Mevlâsından gayrı da hiçbir şey ile iftihar etmez” diyordu: Ona göre zeki insan, birlikte oturduklarının kalbini diri tutan kimsedir”.³⁶

İbn Nüceyd'in eşi **Fahriye** de Horasan'ın makamı yüksek sûfiye kadınlarındandır. Ebû Ali Sakafî (ö. 328/940) onu bilgelikle övmüştür.” Abdullah-ı Secezi (ö. 271/884)'nin eşi **Ümm-i Abdullah**, Ebû Hafs-ı Nişâbûri'nin eşi **Aişe**, Ebû Osman-ı Hîri'nin kız kardeşi **Aişe-i Nişâbûri** (ö. 346/958) ve onun torunu **Ümm-i Ahmed**, Ahmed b. Hamdân'ın kızı **Ümm-i Hüseyin**, **Ümm-i Gülsüm**, **Azize Herevî**, **Ümm-i Ali**, **Avne Nişâbûri**, **Emetü'l-Azîz**, **Serîre Şarkiyye**

³² Zebihullah Safa, *Tarih-i Edebiyat-ı İnan*, Tahran 1371, 218.

³³ Zebihullah Safa, 218.

³⁴ Abdülhüseyin Zerrinkûb, *Costecû der Tasavvuf-i İnan*, 353.

³⁵ Attâr, *Tezkiretü'l-evliyâ*, 257-258.

³⁶ Sülemî, *Zikri'n-nisve*, 76.

de Nişabur'un sûfi kadınlarından. **Aişe-i Nişâbüriyye** "Bir hizmetçiyi küçük gören, onun Rabbini gereği gibi tanıyamamış demektir. Allah'ı seven, O'nun sun'unu da sever" demiştir. Ümm-i Ahmed'e göre; bir kimse nefsinin eksiklerini bilir de onları gidermeye çalışmazsa Allah ona boş iddiaları musallat eder. **Ümm-i Hüseyin**, "Allah'ın nazargâhı olan kalbini koru. Sûfi, döşek olarak toprağı, yemek olarak açlığı, sevinç olarak gamı seçmeli, derdi.³⁷

Aişe Merveziyye de, iç huzuru fütüvvet ehli ile sohbetinde bulmuş ve şöyle demişti: "Bir sûfinin müşahede ve hizmetinde olmadan hiçbir lokmayı hoşlanarak yemedim". Ona göre, ârifin akli kalbine, ruhu aklına, sırrı ise ruhuna aynadır. Bu aynanın nuru, tevfik-i ilahi, ârifin basireti ise yanlışı doğrudan ayırır furkandır. **Ahmed b. Hânî'nin kızı Fatıma** da Ebû Osman-ı Hîrî'nin derslerinde yetişmiş, servetini fütüvvet kızlarına harcamış zengin kadınlardandı. "Dünya akılsızların tuzağıdır. O tuzağa düşenin akli yoktur" diyordu. **Ahmed-i Hicâfiyye'nin kızı Fatıma** da ileri gelen sûfiyededir. Ona göre ahmak kimse kendi düşmanına yardım eden, dostunu ise düşman görendir. Düşman ise, bizatihi nefsin kendisidir. Horasan'ın servet sahibi kadınlarından Aişe-i Merveziyye de, asrının fazilet ve içtihat ehliydi. Sülemî'nin ifadesiyle; "Manevî hâlleri ondan daha güzel bir kimse yoktu. "Fakrın lezzetini tatmayana fakrın fazileti açılmaz, diyordu."³⁸

Hala Ümm-i Gülsüm de Ebu'l-Kasım Nasrâbâdî (ö. 367/978)'nin saygı duyduğu isimlerdendi. "Vecd'i anlatmak söze sığmaz. Çünkü vecd, Allah'ın sırrıdır. Dilerse açığa çıkarır." derdi. **Azize Herevî** de Sülemî'nin çağdaşı, hâl ve lisan sahibi sûfi kadınlardandı. Herat'ta Abdurrahman b. Şehrân'ın ashabındandı. "Zâhidler, yüksek makamdan baktıkları için dünyayı küçük görürler" diyordu. **Ümm-i Ali** de Nasrâbâdî'nin musahibiydi. Birçok tarikat şeyhleri ile görüşmeleri ve toplantıları oluyor onlardan saygı görüyordu. Kulluğu marifetin temeli görüyor, "Yaratılışın bütün tezahürleri, kulun yaratıcısından uzaklaşma sebepleridir" diyordu.³⁹ **Serire-i Şarkıyye** de Nişâbü'r'un hâl ehli kadınlarından. Belâ ve nimeti aynı görür, "Zorlu belâlarda sadıkları tanımak mümkündür. Çünkü insanın dürüstlüğü yaşamı boyunca ancak belâlar karşısında ortaya çıkar" derdi.⁴⁰

Kırşıyye-i Neseviyye ise ilim ve hâlde kendi zamanının öncüsüyü. Mal varlığını, sûfilerin yolunda harcıyordu. Hatib-i Bağdâdî Bağdat uleması nezdinde saygın ve önemli bir yere sahip olduğunu belirtir.⁴¹ *Tarih-i Nişâbü'r*'da adı hadis şeyhleri arasında zikredilir.⁴² Kırşıyye, Ebu'l-Kasım-i Nasrâbâdî'nin musahibi idi. "Nisbeti sahih olan kimsenin marifeti de kemal bulmuş demektir" derdi.⁴³ Kırşıyye bir defasında Ebu'l-Kasım-ı Nasrâbâdî'yi uyarmış ve eleştirmiştir. Bu da Nişâbü'r âlim/sûfi kadınlarının irşad meclislerine davet edildiklerini ve Kırşıyye gibi kadınların açıkça düşüncelerini ortaya koyabildiklerini göstermektedir. **Emetullah Cebeliyye** de kerâmet ve feraset sahibi bir kadındı. Sülemî onun kerâmetlerinden bazılarını nakleder. Kendi oturduğu köyden, Bestâmî'nin öğrencisi olan kocası Abdullah-ı Cebelî'ye bir fersah uzaklıktaki Bestâm'da Bâyezid'in durumu hakkında bilgiler veriyordu.⁴⁴

Ahmed b. Hayeviyye'nin kızı Melike, Aişe Dineverî, Ziyade-i Tarziyye, Fatıma binti İmrân ve Abdüse binti Haris de Damğân'da bu asrın sûfi kadınlarından. Melike Hayeviyye, Damğân emirinin kızıydı. Hâl ve kerâmet sahibiydi. Kocasını Hasan b. Ali b. Hayeviyye ile birlikte Hacc'a gitmiş, orada Şiblî (ö. 334/446) ile görüşmüş ve Şiblî onun kocasına: "Sen erkeksin o kadın, fakat manevi makamlarda o senden daha üstün" demiştir. Aişe Dineverî İbrahim Şeybân-ı Kırmîsînî (ö. 337/449)'nin öğrencilerindendi. Fatıma binti İmrân ve Abduse binti Haris de

³⁷ Sülemî, *Zikrû'n-nisve*, 80.

³⁸ Sülemî, *Zikrû'n-nisveti'l-müte'abbidati's-süfiyyât*, 82.

³⁹ Bk. Sülemî, *Zikrû'n-nisve*, 116.

⁴⁰ Sülemî, *Zikrû'n-nisve*, 115.

⁴¹ Hatib-i Bağdâdî, *Tarihu Bağdâd*, Beyrut ?, c/ 444.

⁴² Ebû Abdullah Hakim-i Nişâbü'rî, *Tarihu Nişâbü'r*, çev. Muhammed b. Hüseyin, ed. M. Rıza Şefî Kodkenî, Tahran 1375, 158.

⁴³ Sülemî, *Zikrû'n-nisve*, 119; Bk. *Early Süfi Women*, 251.

⁴⁴ Sülemî, *Zikrû'n-nisve*, 96-105.

bütün hayatlarını sūfilerin hizmetine vakfetmişlerdi. Sülemî'nin kebiretü'l-hâl ve şedidetü'l-vecd olarak andığı Fatıma, zamanın Rabiâ'sıydı. Abdüse de yaşamının otuz yılını sūfilerin hizmetine adamıştır.⁴⁵

Ümm-i Muhammed de sūfiyâne bir eğitim ve yönelime sahipti. Zâhid, abid, mükâşefe ve müşahede ehli bir kadındı. Oğlu İbn Hafif, tasavvuf tarihinde, tarikat hırkasını annesinden alan tek sūfidir. Sūfilerin geleneğinde hırka almak, hem pratik hem de manevi anlamı olan bir uygulamadır. Hırka almak irşad izni almaktır. Hırka giydiren kişi, zorunlu olarak mürşid, şeyh mertebe ve makamında olmalıdır. İbn Hafif annesinin mertebesine öyle inanıyordu ki sonraları o asrın büyük şeyhlerinden İbn Ata ona hırka giydirmek istemiş, o ise annesinin giydirdiği hırkayı çıkarmamıştır. İbn Hafif Şiraz'da Hangâh yaptırıp sūfilerin eğitim öğretimiyle meşgul olduğunda meclisine binlerce öğrenci katılıyordu. Annesi Ümm-i Muhammed Hangâh'ın sūfi kadınlarının öncüsüydü.⁴⁶

Horasan'da sūfi kadınların sohbet toplantılarına katıldıklarına ilişkin örnekler çoktur. Bunlardan biri Şeyh-i Kebir Hangahı toplantılarıdır. Ümm-i Muhammed, hangahta etkin rolü olmasaydı İbn Hafif hangahı da diğerleri gibi kadınların varlığından yoksun olurdu.⁴⁷ Horasan kadınlarının sūfi toplantılarındaki varlıklarına mukabil aynı dönemde Avrupalı kadınların toplumsal alanlarda esamesine rastlanmamaktadır.

İbn Hafif'in (ö. 371/982) kadınların aktif olduğu hangâh yönetim tarzına itirazlar da oluyordu. Bu durum şeyhi reddeden sūfi karşıtlarının elinde bir malzemeye dönüştü. İbn Cevzî, mecliste müridlerden başka kimse kalmayınca şeyhin desturuyla erkek-kadın müridlerin sohbe katıldıklarını aktarmıştır.⁴⁸ Kadın müridlerin hangâh toplantılarında bulunmaları, muhaliflerce eleştiriliyordu. Sülemî'nin Şeyhu'l-meşâyih olarak adlandırdığı İbn Hafif'i Molla Câmî, pâk ve güzel siret sahibi olarak nitelemektedir.⁴⁹ İman ve takvası, tasavvuf tarihinde onun Şeyh-i Kebir ünvanıyla nitelenmesini sağlamış, kadınların toplantılarda bulunmasını saygı ile karşılayıp kabul ettiği için şeriatın kurallarını ve ahlâkî değerleri çiğnemekle itham edilmiştir. Nişâbûr'da dönemin büyük sūfi kadını **Vehtiye Ümm-i Fazl** da ömrünün son yıllarında onunla görüşmek için Şiraz'a gitmiştir. Sülemî onunla görüşmüş ve sözlerini nakletmiştir. Nişâbûr'da Ebû Sehl Muhammed b. Süleyman (ö. 369/979), Ebu'l-Kâsım-ı Râzî (ö. 378/988), Muhammed Ferâ (ö. 370/980) ve Abdullah Muallim gibi birçok sūfi, muhaddis, fakîh onun derslerinde bulunmuşlardır.

Vehtiye tasavvufu, dünya sebeplerinden yüz çevirmek ve dünyayı gönülden çıkarmak olarak tarif etmektedir. Sevginin hakikatine dair “حبك الشيء يعمي ويصم/Bir şeyi sevmen gözünü kulağını kapatır” hadisine istinaden “Sevginin hakikati, âşığın herkes karşısında susup yalnız maşukuna konuşması, kulağını da herkese kapatıp, sadece maşukuna açmasıdır. Vehtiye'nin bir başka sözü de şöyledir: “Dikkat edin! Nefsin rahatlık isteği sizi aldatmasın. İlim öğrencisi, bilgisiyle amel edendir”.⁵⁰

Sonuç

Tasavvuf tarihinin ilk üç asrında kadınların yerini tespit etmek mümkündür. Hicrî beşinci yüzyıla gelindiğinde sūfi metinler, neredeyse kadın sūfilerden bahsetmemişlerdir. Hatta ilk beş yüzyılda Sülemî dışındaki sūfiler bu kadınlardan söz etmemiş denebilir. Örneğin Kelâbâzî bir tek kadın sūfiden bahsetmemiş ama kitabını bir kadın sūfinin sözüyle tamamlamıştır. Bu durum Kelâbâzî'nin sūfi kadınlardan haberdar olduğunu göstermektedir.

⁴⁵ Sülemî, *Zikrî'n-nisve*, 110-122.

⁴⁶ Zerrinküb, *Costecû der tasavvuf-i İnan*, 208.

⁴⁷ Sülemî, *Tabakâtu's-sûfiyye*, 466.

⁴⁸ Ebu'l-Ferec el-Cevzî, *Telbis-i İblis*, tas. Eymen Salih, Daru'l-Hadis, Kahire 1415, 382.

⁴⁹ Sülemî, *Tabakâtu's-sûfiyye*, 262; Câmî, *Nefehâtu'l-üns*, 235.

⁵⁰ Sülemî, *Zikrî'n-nisveti'l-müteabbidâti's-sûfiyyât*, 106.

Hücvîrî de *Keşfü'l-Mahcûb*'da kadınların ismini anmamıştır. Yine Hâce Abdullah-ı Ensârî (ö. 481/1088) Sülemî'nin *Tabakâtu's-sûfiyye*'sini Farsça yayınlarken sûfi kadınları zikretmeden geçmiştir. Tasavvuf tarihinde kadın sûfilerin söz ve öğretilerinden etkilenen sûfi müellifler bir elin parmaklarını geçmez. Bunlar, yetişme tarzı bakımından kadına itibar ve verilen ortamlarda bulunmuşlardır. Sülemî, çocukluktan itibaren kadına saygı duyulan bir muhitte yetişmiş ve bu durum onun zihnini şekillendirmiş, kadının değeri ve makamına ilişkin onda kapılar açmıştır. Sülemî, Nişâbûr'un büyük ailelerinden birinin tek evladı olan annesi sayesinde seyr u sülûke dalmış, annesinin soy adını kullanmıştır. *Zikrû'n-nisveti'l-müteabbidâti's-sûfiyyât*'ı sûfi kadınlara özgülenmiş yegâne eserdir. Sülemî'den 5 asır sonra Câmî, kitabının son bölümünde geniş bir tezkire ile Sülemî ve Hâce Abdullah-ı Ensârî'yi takip etmiştir. Bâyezîd-i Bestâmî annesinin bereketiyle sülûka başlamış, Horasan'ın sûfi kadınlarının çoğu, Bâyezîd'in sohbetlerinin eseriymişti. Bayezid'in pîri ise bir yaşlı kadındı.

Horasan ve Nişabur'un şeyhleri, kendi tekke ve hangahlarını kadınlara açmışlardı. Sûfilerin eşleri ve kızlarının yanısıra diğer birçok kadın da bu yola yöneldiler. Melâmetiyye şeyhleri, sûfi kadınlarla toplantı ve sohbetler düzenliyorlardı. Sûfi kadınlardan aktarılan bilgilere bakıldığında o dönemin sosyal koşullarına ilişkin izler de bulunabilir. Sûfi kadınlar, seyr u sülûku tercih etmekle, kadınlara yönelik kısıtlamaların dışına çıkabiliyor, özgür olabiliyorlardı. Vehîye Ümm-i Fadl gibi bazılarının erkeklere açık sohbet dersleri de vardı.

Kritik analitik olarak düşündüğümüzde, sûfi kadınların manevî makamlarının onlara cinsiyetlerinin verasında bir değer kattığını söyleyebiliriz. Böylece seyahat edebiliyor, erkek sûfilerin meclislerine katılıp onlarla görüş alışverişinde bulunabiliyor, onlara ders verip kendi manevî tecrübelerinden bahedebiliyorlardı. Azize Herevî sûfi kadınların oturumlarına katılmak için Herât'tan Nişâbûr'a yolculuk yapıyordu. Vehite-i Ümm-i Fadl İbn Hafif ile görüşmek için Nişâbûr'dan Şiraz'a gidip orada kalıyordu. Fatıma-i Nişâbûrî, Mekke'ye ve Beytül-Makdis'e yolculuk yapıyor, Zünnûn dönemin büyük sûfileri ile görüşüyor ve onların sorularını cevaplandırıyor. Kırşîyye Bağdâd'a yolculuk yapıyor, orada hadis dinleyip hadis rivayet edebiliyordu. Bağdat ulemâsının ihtiramına mazhar oluyordu.

Sûfi kadınlardan şathiye söyleyenler de vardır. Bunlar yün örtü örterlerdi. Bu kadınlar diğer sûfi kadınlarla irtibatlıydılar. Yine araştırmada elde edilen bilgilere göre Nişâbûr'da sûfi kadın meclisleri vardı. Sûfi kadınlar müctehidât, kibar-ı ârifât, kibâr-ı nisvân, min fityân-i vaktiha gibi isimlerle anılmışlardır. Sûfi kadınlar, ya sûfi erkeklerin üstadı veya şakirdi ya da onların sohbet arkadaşlarıdır.

Tarihçiler de Horasan'ın âlim kadınları ile ilgili bilgiler aktarmışlardır. Hâkim-i Nişâbûrî kendi hadis şeyhleri arasında Bekr b. Huzeyme'nin kızı Fatıma, Ebu Cafer'in kızı Fatıma, Rita binti Abdullah, Cuma Kırşîyye ve Ebu Recâ'nın kızı Hatice gibi isimleri zikretmiştir. Bunlar arasında Hatice, hüsnü hat ve Arap diline vukûfiyette şöyret sahibiydi. Abdülğafir-i Fârisî 5. Yüzyılda Nişâbûrlu 22 âlim ve hadis râvisi kadından söz etmiştir. Merveziyye gibi kadınlar Sahih-i Buhârî dersleri veriyorlardı. Ebu'l-Kasım-ı Kuşeyrî'nin hanımı Fatıma (ö. 480/1087) ve kızı Rahim Kerime, bu asrın öne çıkmış sûfi kadınlarından. Fatıma hafızu'l-Kur'andı ve ders verdiği bir meclisi vardı. İslâm'ın ortaçağında müctehit ve hadis râvisi kadınlar; İsfahan, Horasan, Hemedan, Taberistan ve Sicistan'da hatırı sayılır sayıda varlardı. Sem'ânî (ö. 562/1166) kitabının bir bölümünü sayıları 60'dan fazla olan âlim-sûfi kadınlara ayırmıştır. Onlardan hadis dinlemiş, hadis nakletme izni almıştır.

3. ve 4. Yüzyılda Horasan İslâmî Tasavvuf Ekolü'nün kadınların varlığına daha çok alan açtığını söyleyebiliriz. İslâm'ın ilk yüzyıllarında hadislere dayanılarak kadınların özgürlük alanlarını ve hukukunu temin edici sayısız düzenlemeler vardır. Ancak sonraki dönemlerde sınırlamalar getirilmiştir. Bu sınırlamalar zamanla tasavvufta seyr u sülûk alanına da sirayet etmiştir.

İslâm'ın 3 ve 4. yüzyıllarında sûfi kadınların Horasan'daki varlığı analitik tasavvuf araştırmaları bakımından önemlidir. Tasavvuf tarihinde böylesi bir dönemin benzeri gelmemiştir. *es-Siyâk li tarih-i Nişâbûr*, *Tarihu Nişâbûr*, *Tarih-i Cürcân* ve *et-Tahbir* gibi Hicrî

5 ve 6. asırda isimleri zikredilen kadınlar, o dönemin en yaygın bilim dalı olan hadis ilminde râvi idiler. Kendi tarikatlarında öz bilinç, nefis tezkiyesi, vecd, basiret, sabır-sıdk, marifete dair söz söyleyen Fatıma Nişâbûrî, Fahriyye, Aişe ve Ümm-i Hüseyin gibi kadınlar, sûfi halkalarında belirli bir yere sahip idiler. Hikmet ve düşünceyi sükûtun mirası gören bu kadınlar müteabbidât kapsamında yer alıyor ve ârif-zâhid farkının, diri-ölü fark gibi olduğuna inanıyorlardı.

Kaynakça

- ATTÂR, Feridüddin. *Tezkiretu'l-evlâyâ*, tas. Muhammed Kazvînî, 5. Baskı, Tahran 1336.
- BEDEVÎ, Abdurrahman; *Şehid-i Aşk-ı ilahi: Rabia-i Adeviyye*. çev. Muhammed Tahrirçi, Tahran 1367.
- BULLIET, Richard. *Women and Urban Religious Elite in the Pre-Mongol Period*, Women in İran, ibid.
- CÂMÎ, Abdurrahman. *Nefehâtu'l-üns min hazerâti'l-kuds*. tas. Mehdi Tevhidipur, Tahran 1337.
- CEVZÎ, Ebu'l-Ferec. *Sıfatı's-safve*. Haydarabad, 1356, c. 4.
- Telbis-i İblis*. tas. Eymen Salih, Daru'l-Hadis, Kahire 1415.
- BAGDÂDÎ, Hatib, *Tarihu Bağdâd*. Beyrut ?, c. 14.
- CHOSKY, Camsheed. "Women during the transition from Sasanian to early Islamic times". Women in Iran, ibid.
- CORNELL, R.E. *Early Süfi Women*. Louisville, KY, 1999.
- DANIEL Elton L. *The political and social history of Khurasan under Abbasid rule 740-820*. Minneapolis & Chicago, 1979.
- DEHHODA, Ali Ekber. *Lügatnâme*. Tahran 1377, c. 11.
- FRYE, Richard N. *The Histories of Nishapur*. London, 1965, first manuscript.
- HARMAN, Ömer Faruk. "Kadın", *İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayını, İstanbul 2001.
- mehmet-pacaci.pdf
- HÜCVİRÎ, Ali b. Osman. *Keşfu'l-mahcûb*. tas. V. Covkofsky, Tahran 1371.
- KELÂBÂZÎ, Ebubekir Muhammed. *et-Taarruf li mezhebi ehli't-tasavvuf*. Beyrut 1980.
- MAKDÎSÎ, Tahir b. Mutahhar. *Aferineş ve Tarih*. çev. M.Rıza Şefî Kodkenî, Tahran 1374, 4-6. Ciltler.
- MEVLÂNÂ, Külliyyât-ı divan-ı Şems, tas. Bediuzzaman Firuzanfer. Tahran 1375, c. 2.
- NASHAT, Guity. "Women in pre-Islamic and early Islam Iran". Women in Iran from the Rise of

Islam to Islam to 1800, ed., Guity Nashat, Lois Beck, University of Illinois 2003.

NİCOLSON, Reynold. *Tasavvuf-i İslâmî ve rabita-i insan ve Hudâ*. çev. Şefîî Kodkenî, Tahran 1374.

NİŞÂBÛRÎ, Hakim-i. *Tarihu Nişâbûr*. çev. Muhammed b. Hüseyin, ed. Şefîî Kodkenî, Tahran 1375.

NURBAHŞÎ, Cevâd. *Revnaku 'l-mecâlis der zenan-ı sîfî*. Tahran 1379.

OKUYAN, Mehmet. *Kadına Şiddete Kur'an'ın Bakışı*, dergipark.org.tr/tr/download/article-file/188512.

PAÇACI, Mehmet. *Çağdaşçı "Kur'an'da Kadın" Yorumunun Eleştirisi*, www.tefsir.gen.tr/img/KTA02

PURNAMDARİYAN, Taki. *Didar ba simurg*. Tahran 1382.

RÂZÎ, Necmeddin (Dâye), *Mermûzât-ı esedî der mermûzât-ı Davudî*. tas. Şefîî Kodkenî, Tahran 1352.

SAFA, Zebihullah. *Tarih-i edebiyat-ı İran*. Tahran 1371, Çap-ı devazdehum, c. 1.

SEHMÎ, Ebu'l-Kasım Hamza b. Yusuf. *Tarihu Cürcân*. tab'a saniye, Haydarabad deken 1967.

SEM'ÂNÎ, Ebu Sad Abdülkerim. *et-Tahbir fî mu'cemi'l-kebir*. haş. Halil el-Mansûr, Beyrut 1418/1997.

STOWASSER, Barbara F. *Women in the Qur'an, Traditions and Interpretation*. New York, Oxford 1994.

SÜLEMÎ, Ebu Abdurrahman. *Zikru 'n-nisveti 'l-müteabbidâti's-sûfiyyât*. tah. M. M. et-Tenâhî, Kahire 1993.

ZERRİNKÛB, Abdülhüseyin. *Costecu der tasavvuf-i İran*. Tahran 1357, Giriş.

Erzeş-i Miras-ı Sûfiyye. Tahran 1353.